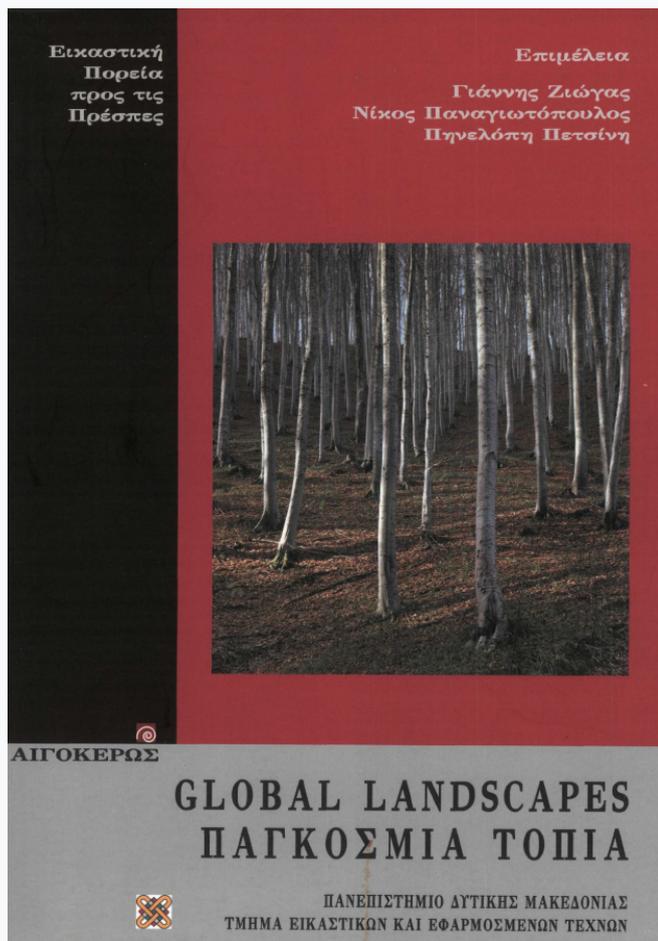


Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες

Τόμ. 2 (2009)

Παγκόσμια Τοπία-Διεθνές Συνέδριο για την Εικαστική Πορεία προς τις Πρέσπες 2009



ΕΠΙΜΕΤΡΟ - ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

Γιάννης Σταθάτος

doi: [10.12681/visualmarch.3142](https://doi.org/10.12681/visualmarch.3142)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟ

Γιάννης Σταθάτος

Το τοπίο είναι χώρος εξιδανικευμένος, άρα ανώνυμος. Αυτό που αποκαλούμε τοπίο, για τον αγρότη, το γεωργό ή το βοσκό, είναι απλώς ο χώρος μέσα στον οποίο κινούνται και εργάζονται – χώρος που μπορεί να είναι εύφορος ή άγονος, φιλικά ή εχθρικά διακείμενος, γνωστός ή ξένος. Ένας χώρος, σε γενικές γραμμές, που αντιμετωπίζεται με χρηστικά, σπανίως όμως με καθαρά αισθητικά κριτήρια: για τον αγρότη, το ωφέλιμο και το ωραίο, τουλάχιστον όσον αφορά το φυσικό του περιβάλλον, είναι όροι απολύτως συνυφασμένοι.

Για να μπορέσει όμως κανείς να εκμεταλλευθεί κάποιο αγαθό με αποτελεσματικότητα, πρέπει να το γνωρίζει καλά και σε βάθος. Έτσι, αυτό που για τον αστό είναι απλώς ένα λίγο-πολύ αδιαφοροποίητο τοπίο, για τον αγρότη είναι χώρος που βρίθεται από λεπτομέρειες, ένα εξαιρετικά επιτηδευμένο πλέγμα πληροφοριών που επικάθεται στο οπτικό πεδίο που απλώνεται μπροστά του. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι εάν ο νοητός χάρτης του πρώτου αντιστοιχεί περίπου με οδικό χάρτη μικρής κλίμακας όπου μνημονεύονται μονάχα δρόμοι, πόλεις και τουριστικά αξιοθέατα, ο χάρτης του δεύτερου μοιάζει περισσότερο με λεπτομερή στρατιωτικό χάρτη που μνημονεύει κάθε καλύβα και πτυχή του εδάφους.

Το σπίτι μου στην Ελλάδα είναι χτισμένο ψηλά σε κάποια ράχη των Κυθίων, σε μια κατά τα άλλα ίσως άβολη τοποθεσία που διάλεξα κυρίως λόγω της θέας που προσφέρει. Τη θέα αυτή, δυο-τρεις από τους πιο ηλικιωμένους γείτονές μου διαβάζουν σαν βιβλίο, αναγνωρίζοντας και ονομάζοντας κάθε πτυχή του εδάφους: Μυρτολαγκάδα, Φυροί, Αβλαχός, Βλυχό, της Παπαδιάς, Κακή Μέλισσα, Λαγκάδα, Κακοπέτρι, Άγιοι Ακίνδυνοι... μια ολόκληρη τοπογραφία, με την παράξενη εκείνη ποιητικότητα που συχνά χαρακτηρίζει το αμιγώς χρηστικό, καταδικασμένη σε λίγα χρόνια να χαθεί για πάντα, όπως χάνονται μέρα με τη μέρα τα μονοπάτια και τα περάσματα των Βλάχων στα βουνά της Ηπείρου ή το λεξιλόγιο των κυκλαδικών ψαράδων.

Αντιθέτως, για μένα και για οποιονδήποτε άλλον δεν έτυχε να μεγαλώσει και, το κυριότερο, να εργασθεί σ' αυτές τις πλαγιές, ο χώρος παραμένει κυρίως αισθητικό κατασκεύασμα: η εμφάνιση ομίχλης στις βορινές ράχες κάποιο βράδυ του Οκτωβρίου προμηνύει απλώς μια νέα πα-

ραλλαγή του τοπίου, και όχι την πιθανότητα μιας καταστρεπτικής ίσως για τις ελιές νεροποντής. Μέχρι να αρχίσω να το μαθαίνω και εγώ, εμπειρικά μεν αλλά επιπόλαια, το τοπίο αποτελείτο κατά βάσιν από γενικευμένα και αόριστα στοιχεία: ράχες, λαγκάδια, μονοπάτια, χωράφια, θάμνους και βράχια. Η μεταμόρφωση του τοπίου σε χώρο προχωρούσε όσο αύξανε και η γνωριμία μου μαζί του· μοιραία όμως, η γνωριμία αυτή είναι καταδικασμένη να μείνει επιφανειακή. Εκεί που εγώ βλέπω αμυδρά κάποιο μισοσβησμένο μονοπάτι και ένα συνονθύλευμα από πέτρες, ο γείτονάς μου βλέπει το δρόμο που πήγαινε άλλοτε στο καμίνι των τάδε, και που πιο κάτω οδηγεί στη σπηλιά όπου κάποτε κρύφτηκαν με την οικογένειά του τον καιρό του πολέμου.

Το αντίτιμο μιας τέτοιας οικειότητας είναι, αναπόφευκτα, εκείνο που καταβάλλεται για κάθε εξαιρετικά στενή εστίαση – με άλλα λόγια, μια σχετική άγνοια του ευρύτερου κόσμου πέρα από τα όρια του άμεσα ορατού και χρήσιμου. Όσον αφορά την ελληνική αντίληψη του φυσικού χώρου, το φαινόμενο επιδεινώνεται από τον ιδιόρρυθμο τοπικισμό των Ελλήνων, για τους περισσότερους των οποίων τόπος τους παραμένει κάποια ιδιαίτερα πατρίδα με τη στενότερη έννοια. Στην περίπτωση αυτή, ο συσχετισμός ανθρώπινης διαίσθησης και φωτογραφικής μηχανής είναι απόλυτος: αλλάζοντας το βαθμό εστίασεως, διευρύνουμε το πεδίο, χάνουμε όμως λεπτομέρεια.

Η απώλεια της ιδιαιτερότητας του χώρου είναι αναπόφευκτη συνέπεια των μεταρρυθμίσεων που ο καπιταλισμός επέβαλε στις κοινωνικές δομές, και είναι βέβαια φαινόμενο αμετάκλητο με τα σημερινά δεδομένα. Αντ' αυτής, και αντιμέτωπος με τον αδιαφοροποίητο πλέον φυσικό χώρο, οι αστικές τάξεις επινόησαν την έννοια του τοπίου, έννοια στενά συνδεδεμένη με τη γραφικότητα (*picturesque, pittoresco*). Ποιος όμως ο λόγος, η ανάγκη μιας τέτοιας επινόησης από ένα κοινωνικό σύνολο το οποίο απομακρυνόταν σταθερά από τη φύση και τα πρωτογενή μέσα παραγωγής, στρεφόμενο όλο και περισσότερο προς τις πόλεις;

Η πρώτη και απλούστερη εξήγηση είναι ότι αυτή ακριβώς η αστυφιλία, και η συνεχής αποξένωση του πληθυσμού των βιομηχανοποιούμενων χωρών από κάθε τι το φυσικό, δημιούργησαν σχεδόν αμέσως την ανάγκη επαφής με κάποιο, έστω και ψεύτικο, υποκατάστατο. Στη μεταεπαναστατική Δυτική Ευρώπη των αρχών του 19ου αιώνα, το συνηθέστερο υποκατάστατο ήταν η μετατροπή τέως βασιλικών ή αριστοκρατικών πάρκων και δασών όπως το Fontainebleau σε δημόσιους χώρους – δημόσιους βέβαια χώρους οι οποίοι, όπως αργότερα και τα απείρως εκτενέστερα Εθνικά Πάρκα των Ηνωμένων Πολιτειών, απαιτούσαν αδιάκοπη φροντίδα και προστασία ώστε να διατηρήσουν τον ακραιφνώς τεχνητό πλέον «φυσικό» τους χαρακτήρα.

Βαθύτερη όμως εξήγηση βρίσκουμε στο γεγονός ότι η ανθρώπινη επα-

φή με τον περιβάλλοντα φυσικό χώρο είναι αδιάρρηκτο στοιχείο του μυθικού υπόβαθρου κάθε κοινωνίας. Και τούτο για δύο κυρίως λόγους· αφενός γιατί η εθνική και πολιτιστική ταυτότητα κάθε λαού βασίζεται εν μέρει στον προσδιορισμό του χώρου τον οποίο κατοικεί, και αφετέρου γιατί η αγάπη προς το τοπίο και η περιφρούρησή του (πτυχή των οποίων είναι και το σύγχρονο οικολογικό κίνημα) αποτελούν θεμελιώδη ψυχική ανάγκη, ανάγκη που ίσως αποτελεί την τελευταία και ισχυρότερη επιβίωση των πατρογονικών φυσιολατρικών μύθων. Η επιβίωση αυτή, που βεβαιώνουν η κοινωνιολογία αλλά και η ιστορία της τέχνης, αποδίδεται από τον Simon Schama «στην προσπάθεια του ανθρώπου να αντλήσει από τη φύση παρηγοριά για τη θνητότητά του»¹.

Η έννοια του «φυσικού» τοπίου είναι βέβαια σχεδόν παντού πια οξύμωρον σχήμα, αφού και το πιο απόμερο σημείο της Ευρώπης, με μοναδική ίσως εξαίρεση τις κορυφές των Άλπεων, αλλοιώθηκε από τον άνθρωπο σε βαθμό ελάχιστα μικρότερο απ' ό,τι τα πάρκα των Γάλλων βασιλέων. Το ελληνικό τοπίο ειδικά έχει υποστεί ριζικές αλλοιώσεις από τη σχεδόν συνεχή υλοτομία, αλλοιώσεις οι οποίες πιθανόν να άρχισαν πολύ νωρίτερα απ' ό,τι υποπευόμαστε πράγματι, έχουμε την τάση να υποτιμάμε κατά πολύ τις καταστρεπτικές ικανότητες της λίθινης τεχνολογίας. Ένα πείραμα που έγινε πρόσφατα στη Δανία έδειξε ότι τρεις άνδρες, χρησιμοποιώντας μόνο νεολιθικούς πελέκεις ακονισμένους προ 4.000 ετών, κατάφεραν να καθαρίσουν γύρω στα 1.500 τετραγωνικά μέτρα πυκνού δάσους σημύδας μέσα σε τέσσερις ώρες. Με άλλα λόγια, δουλεύοντας κανονικό οκτάωρο, ένας γεωργός της λίθινης εποχής μπορούσε χωρίς ιδιαίτερο κόπο να εξαφανίσει ένα στρέμμα δάσους σε λιγότερο από μια εβδομάδα.

Ακόμα και η υποτιθέμενη «παρθένα» φύση του Νέου Κόσμου, όπως αυτή πρωτοαποκαλύφθηκε στους Ευρωπαίους, φαίνεται να ήταν απόρροια τακτικών και εκτεταμένων επεμβάσεων από τους αυτόχθονες καλλιεργητές. Όπως μας πληροφορεί μια πρόσφατη μελέτη του Stephen Budiansky, «Μία από τις μεγάλες ειρωνείες του μύθου του αρχέγονου δάσους έγκειται στο γεγονός ότι τα πυκνά δάση που οι μετέπειτα άποικοι πράγματι βρήκαν και καθάρισαν με τόσο κόπο, κάθε άλλο ήσαν παρά υπολείμματα αρχέγονου δάσους. Απεναντίας, επρόκειτο για καινούριες, δευτερογενείς φυτείες που φύτεψαν στα άλλοτε καθαρά κτήματα των Ινδιάνων όταν αυτοί είχαν πια σκοτωθεί ή εκδιωχθεί, και αφού οι Ευρωπαίοι άρχισαν να καταστέλλουν τις φωτιές. Αυτό που οι μετέπειτα άποικοι πήραν για αρχέγονο δάσος ήταν απλώς ένα εγκαταλελειμμένο ράντσο»².

Οι Ινδιάνοι της Βορείου Αμερικής συνήθιζαν να καθαρίζουν μεγάλες εκτάσεις δάσους βάζοντας φωτιές την άνοιξη και το φθινόπωρο, γεγονός το οποίο βέβαια επέφερε ριζικές αλλαγές στο τοπίο τόσο στην πράξη όσο και στην παύση του. Αξίζει στο σημείο αυτό να μνημονευθεί ότι και το ελληνικό τοπίο προς το τέλος του εικοστού αιώνα υπόκειται σε εξίσου

ριζικές αλλαγές, αφενός λόγω της αυξημένης τουριστικής κίνησης, αφετέρου από την εγκατάλειψη της υπαίθρου και άρα των αγρών και καλλιεργειών σε ευρεία πλέον κλίμακα. Η εγκατάλειψη αυτή, όπως και η αντίστοιχη των Ινδιάνων της Αμερικής, έχει και εδώ ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό δευτερογενών φυτειών, κοινώς πουρνάρια και ασπαλάθους – κατάσταση που οδηγεί μοιραία στο φαινόμενο των όλο και πιο συχνών πυρκαγιών που μαστίζουν τη χώρα κάθε καλοκαίρι.

Αξίζει να σταθούμε λίγο στις καινούριες αυτές επιδράσεις πάνω στο ελληνικό τοπίο, γιατί ή μη τίποτε άλλο, αποτελούν ιδιαίτερα επίκαιρο παράδειγμα του πώς κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις επηρεάζουν το φαινομενικά ουδέτερο τοπίο. Βασικοί παράγοντες ήσαν η επέκταση του θεσμού της δεύτερης κατοικίας από τους Έλληνες αστούς και, πιο πρόσφατα, η προσκόλληση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση· αναπόφευκτο αποτέλεσμα είναι η συνεχιζόμενη πληθυσμιακή αλλοίωση ορισμένων περιοχών, κυρίως αλλά όχι αποκλειστικά παραθαλασσιών. Από μόνο του, το φαινόμενο αυτό ίσως να μην αρκούσε. Σε συνδυασμό όμως με την ανελαστική φορολογική πολιτική του κράτους, σύμφωνα με την οποία έστω και μια μεταφορά κτηματικής περιουσίας από αγρότη σε αστό επιφέρει συχνά εκατονταπλάσια αύξηση, ασχέτως χρήσεως, της θεωρητικής αξίας της γης σε όλη τη γύρω περιοχή, οι καινούριοι έποικοι αργά ή γρήγορα εκτοπίζουν τους αυτόχθονες των δήθεν προνομιούχων αυτών περιοχών.

Οι επιπτώσεις στο τοπίο φαίνονται σχεδόν αμέσως: μόλις παύσουν το ξύλευμα ημιδασικών περιοχών, το κοπιώδες ετήσιο καθάρισμα των αγρών, η βοσκή, το κλάδεμα και όλη γενικώς η ρουτίνα των αγροτικών εργασιών, η ισορροπία του τοπίου καταρρέει. Το πόσο γρήγορα την επανакτά εξαρτάται από πολλά στοιχεία, μεταξύ των οποίων είναι ο τρόπος αντιμετώπισης της φωτιάς και ο βαθμός αυστηρότητας της πολεοδομικής παρακολούθησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως έχουν δείξει σοβαρές πλημμύρες σε παράνομα δομημένες περιοχές της Αττικής, η ισορροπία επανέρχεται μετά από άκρως καταστρεπτικές μεταβολές – καταστρεπτικές, εννοείται, μόνον για τους άμεσα ενδιαφερόμενους κατοίκους, ή για όσους είναι αναγκασμένοι να υποστούν τη θέα του βεβηλωμένου τοπίου. Το ίδιο το τοπίο βέβαια απλώς τείνει προς κάποια μορφή δυναμικής ισορροπίας, αφήνοντας στους ανθρώπους προβλήματα αισθητικής ή ηθικής τάξεως.

(απόσπασμα από το κείμενο «Η Επινόηση του Τοπίου»)

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Simon Schama, *Landscape and Memory*, Λονδίνο 1995, σελ. 15.
2. Stephen Budiansky, *Nature's Keepers*, Λονδίνο 1995.